

УДК 378.147: 372.881
DOI: 10.24144/2524-0609.2021.48.289-292

Наконечна Лариса Богданівна
кандидат філологічних наук, доцент
кафедра педагогіки початкової освіти
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
м. Івано-Франківськ, Україна
larysa.nakonechna@pnu.edu.ua
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-0743-4576>

МОВНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ПРОБЛЕМА НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ У КОНТЕКСТІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. Стаття присвячена розгляду суті поняття «мовне середовище» як соціального феномена, одно-го зі складників життєвого простору людини, освітнього простору навчального закладу, а також як чинника формування мовної особистості. Актуальність порушеного питання зумовлена кількома моментами, зокрема необхідністю вивчення ролі мовного середовища у формуванні комунікативної компетентності особистості школяра, а також задля ефективної підготовки майбутніх учителів до професійної діяльності. Метою публікації є окреслення понятійного апарату дослідження мовного середовища у контексті підготовки майбутніх учителів до професійної діяльності. Авторка провела аналіз наукових досліджень з проблеми; розглянула напрямки вивчення мовного середовища як суспільного явища; з'ясувала поняттєвий зміст низки термінів, які комплексно описують мовне середовище; виявила і проаналізувала деякі дискусійні питання цієї проблематики; розкрила авторське розуміння дефініцій «мовне середовище» і «мовленнєве середовище», описала різновиди мовного середовища в Україні. Методологія дослідження базується на загальнонаукових методах дослідження: порівняння й узагальнення, аналіз і синтез, дедукція та індукція, методи абстракції, класифікації, систематизації.

Ключові слова: мовне середовище; мовленнєве середовище; мовна особистість; професійна підготовка; майбутній учитель.

Вступ. Людина як істота суспільна не може повноцінно існувати поза суспільством, як і поза суспільною комунікацією, «бо її сутність значною мірою виявляється у спілкуванні з подібними собі. Людину розглядають як продукт і результат її спілкування з іншими людьми» [1, с.8–9]. Саме у взаємодії з іншими членами суспільства, через різного роду контакти формується особистість з її цінностями, розумінням норм співіснування, особливостями сприйняття світу і себе в ньому. Саме суспільство і суспільна пам'ять забезпечують передачу досвіду, знань, культурних ціннісних орієнтирів і, звичайно, мови як багатофункціонального, суспільно вагомого, грандіозного творіння багатьох поколінь мовців. Водночас мова є тим основним контактним засобом, що найбільш повно забезпечує взаємодію членів суспільства. Мова, як одна з обов'язкових ознак суспільства, забезпечує повноцінне його функціонування і розвиток як єдиної цілісної системи, а, відповідно, - і кожного члена цього суспільства.

Середовище визнають однією із найнеобхідніших умов розвитку особистості. У широкому сенсі розглядають його як «узагальнений, сукупний, об'єднаний, цілісний чинник розвитку особистості, що відіграє визначальну роль у модифікації поведінки, яка розгортається як наслідок «запланованих факторів середовища» (Б. Ф. Скіннер)» [2, с.110].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На вагомості середовища у формуванні особистості наголошують численні наукові дослідження від давнього минулого до сьогодення з філософії та соціології, педагогіки і психології, культурології, екології та лінгвістики. Так, роль середовища у розвитку людини вивчали класики філософії і педагогіки, зокрема К. А. Гельґецій, Я. А. Коменський, Р. Оуен, Ж. Ж. Руссо, Ф. Вольтер, І. Кант, також науковці сучасності: Н. Д. Гальскова, Н. Ф. Коряковцева, В. А. Ясвін, П. П. Блонський, Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, С. П. Рубінштейн.

Усвідомлення вагомості значення мови у площині «суспільство - особистість» підштовхнуло на-

уковців до ґрунтовних досліджень впливу мовного середовища на становлення і розвитку мовної особистості. Так, у ХХ столітті сформувалися нові напрямки у лінгвістиці, а саме: соціолінгвістика та лінгвоєкологія, що засвідчує масштабність та актуальність питання.

Розвиток особистості великою мірою залежить від її мовленнєвого оточення. Вивченню ролі комунікативного середовища у процесі формування мовної особистості, а також способів його створення на уроках мови присвячено низку робіт українських науковців А. Богуш, В. Мельничайка, М. Пентилок, Л. Симоненкової, Л. Скуратівського, Л. Федоренко, І. Хом'яка.

Опрацьовуючи наукові праці про середовище як соціальний феномен і його вплив на формування особистості, звернули увагу на деякі дискусійні питання цієї проблематики, що наштовхнуло нас до всебічного аналізу поняття «мовне середовище». **Актуальність порушеного питання** вбачаємо у необхідності вивчення ролі мовного середовища для формування комунікативної компетентності особистості школяра, а також задля ефективної підготовки майбутніх учителів до професійної діяльності.

Метою статті є окреслення понятійного апарату дослідження мовного середовища у контексті підготовки майбутніх учителів до професійної діяльності.

Методи дослідження: порівняння й узагальнення, аналіз і синтез, дедукція та індукція, методи абстракції, класифікації, систематизації.

Виклад основного матеріалу. Найперше уважаємо за необхідне розглянути суть поняття «мовне середовище», його типи й аспекти вивчення.

Мовне середовище дослідники характеризують зазвичай з таких позицій:

- 1) з погляду опису його стану на певній території у певних часових межах;
- 2) з погляду взаємодії мовного середовища і мовної особистості.

Так, посилаючись на дослідження сучасних українських соціолінгвістів щодо стану мовної ситу-

ації в Україні і на свої спостереження, виділяємо такі різновиди мовного середовища як лінгвокультурного явища в Україні:

1) нормативне мовне середовище (йдеться про середовище функціонування літературної мови);

2) діалектне середовище, або діалектно марковане мовленнєве середовище;

3) дво- і багатомовне середовище:

а) споріднених мов – середовище побутування, наприклад, української і російської мов, української і польської мов;

б) неспоріднених мов – середовище функціонування української та угорської, української і румунської, української і молдовської;

4) суржикове мовленнєве середовище.

З погляду впливу мовного середовища на формування мовної особистості виділяють такі його основні типи:

1) природне (стихийне) / лінгводидактичне (методично організоване);

2) рідномовне / чужомовне;

3) літературне / нелітературне;

4) одномовне / двомовне / багатомовне.

Уважаємо за необхідне також з'ясувати суть термінів «мовне середовище», «мовленнєве середовище», «комунікативне середовище». Адже зіткнулися з тим, що у науковому світі ці терміни або збігаються у семантиці і є взаємозамінними, або ж частково різняться і позначають дещо різні реалії.

З перших днів життя дитина потрапляє у мовленнєве середовище свого найближчого оточення (батьків, рідні), яке в психолого-педагогічних дослідженнях називають природним.

Так, за визначенням Л. П. Федоренко, «природне мовленнєве середовище - стихійне мовленнєве середовище, у якому виховується дитина. Воно може бути як сприятливим для мовленнєвого розвитку, так і навпаки» [3, с. 9].

Н. М. Захлюпана «мовлення, яке сприймає людина в природних умовах» кваліфікує як *комунікативне середовище* [4, с.127]. На наш погляд, термін «комунікативне середовище» набагато ширший як семантично, так і функціонально.

Отже, природне мовне / мовленнєве середовище – те, в якому дитина зростає, опановує вербальні і невербальні форми спілкування свого оточення, мимовільно, невимушено наслідуючи його. Мовлення цього середовища у сприйнятті дитини єдиноправильне, хоча зазвичай воно характеризується порушеннями норм літературної мови і є побутовим.

«Мова побутова - місцева мова, яка вживається її носіями для задоволення побутових потреб спілкування. Це може бути діалект, говір, говірка, розмовно-побутовий стиль літературної мови. М.п. не вживається в офіційному, науковому, публіцистичному та інших типах комунікацій» [5].

На протигагу природному мовному/мовленнєвому середовищу виділяють лінгводидактичне (освітньо-комунікативне) середовище як середовище не стихійного впливу, а організованого навчання.

Лінгводидактичне середовище – це продукт діяльності методистів, викладачів і вчителів, «методична система, що створена з метою навчання на базі об'єктивно існуючих реалій» [6, с.118]; «це спеціально створене середовище, яке, не зважаючи на свій «штучний» характер, має бути достатньо гармонійним для того, щоб максимально точно відтворювати культурне, історичне та мовне середовище країни. Таке середовище допомагатиме виховувати функціональну мовну особистість, воно зумовлене комунікативним спрямуванням сучасної освіти» [7, с. 312].

А. М. Богуш використовує термін «мовленнєве середовище» і визначає його як «сукупність сімейних, побутових, соціально-педагогічних неорганізованих і цілеспрямованих умов спілкування мовців у системах «дорослий (батьки, родичі, вихователь, учитель) – дитина», «дитина-дорослий», «дитина-дитина», «дорослий-дорослий» [8, с. 13]. Отож у цьому потрактуванні терміну «мовленнєве середовище» поєднано 2 поняття: природне (стихийне, неорганізоване) мовленнєве середовище і лінгводидактичне - організоване середовище в межах освітнього процесу.

Методисти, котрі досліджують умови успішного вивчення іноземцями чужої мови, як правило, використовують термін «мовне середовище», доповнюючи його семами «суспільство», «інформація», «культура», «адаптація», як-от у визначеннях нижче:

«*Мовне середовище* – історично сформоване об'єднання людей на основі спільної мови і культури, які проживають на певній території. З лінгводидактичного погляду можна говорити про мовне середовище як про оточення, у якому відбувається вивчення мови» [9, с. 364].

«*Мовне середовище* - природний історично конкретний лінгвокультурний соціум» [6, с. 54].

«*Мовне середовище* – це певний інформаційний простір, який оточує людину в повсякденному житті. Перебуваючи в такому просторі, людина змушена адаптуватись до його вимог, щоб її поведінка в цьому середовищі була адекватною» [7, с. 308-309]. Автор цього визначення, О. Коротун, наголошує на одному з визначальних чинників вивчення іноземцем чужої мови – усвідомленій мотивації – необхідності адаптуватися, стати в суспільстві свого перебування, якщо не своїм, то й не зовсім чужим.

Отож мовне середовище, в якому зростає і формується особистість, не є суто мовним, воно інтегрує в собі всі культурні здобутки того суспільства, яке його створило і продовжує розвивати: мовно-мовленнєві засоби і соціокультурні стереотипи спілкування, етичні й моральні норми, національні традиції і звичаї – все, що становить поняття культури. Як стверджує Е. М. Брейдо, «немає сенсу говорити про мовне середовище ізольовано – воно завжди настільки ж мовне, наскільки й культурне» [за 7, с. 309].

Зважаючи на нерозривну єдність мови і культури (мови як складової культури і культури як обширного поняття), науковці використовують також термін *лінгвокультурне середовище*, маючи на увазі «мовні й культурні чинники повсякденного життя людини (групи людей), етносу, котрі впливають на її (їхню) етнічну, культурну ідентифікацію, спосіб життя, особливості спілкування, поведінки тощо» [5].

Усе вище проаналізоване з огляду на неоднозначність мовної ситуації в Україні підштовхнуло нас до думки про те, що терміни «мовне середовище» і «мовленнєве середовище» не є тотожними, як і власне лінгвістичні «мова» і «мовлення». Погоджуємося із професором І. Хом'яком, який, описуючи середовище панування діалектного і просторічного мовлення, використовує термін «мовленнєве середовище», як-от у працях [10; 11].

Отож вважаємо, що варто розмежувати поняття «мовне середовище» і «мовленнєве середовище» як складові комунікативного середовища:

- середовище, в якому побутує мовлення, що є нелітературним різновидом національної мови (діалектне, суржикове, просторічне мовлення), вважаємо за краще означувати терміном «мовленнєве середовище»;

- середовище, в якому функціонують різні

мови, споріднені чи неспоріднені (напр., українська й угорська, українська і румунська і т.п.), кваліфікуємо як дво- чи багатомовне середовище, або мовне середовище.

- середовище, в якому побутує чужа для людини мова, є мовним середовищем. Тобто іншомовна особистість потрапляє у чуже для себе мовне середовище – середовище функціонування іншої мови (не важливо, які форми цієї (чужої) мови переважають на конкретних теренах перебування особистості).

А. Богуш виділяє такі різновиди мовленнєвого середовища як чинника впливу на формування мовної особистості:

1) «стихийно-стимульоване мовленнєве середовище» – таке мовленнєве середовище, якому «властива пасивна мовленнєва взаємодія. Мовець сприймає мовлення дорослих і всіх мовців цього середовища таким, яким він його чує; мовлення, що притаманне саме цій мовленнєвій спільноті. Дитина-мовець відчуває його вплив опосередковано у процесі щоденного спілкування у сім'ї, в соціумі (у дворі, з друзями, у дошкільному закладі, у школі і т. ін.)» [8, с. 13];

2) «стихийно-нестимульоване багатомовне мовленнєве середовище» – таке мовленнєве середовище, яке «породжує явища інтерференції, спричиняє неусвідомлені дитиною мовленнєві помилки на основі проникнення елементів однієї мови в мовлення іншими мовами» [8, с. 13];

3) «стимульоване багатомовне мовленнєве середовище – це організований процес навчання декількох мов і розвитку мовлення на різних вікових етапах у навчальних закладах різного типу, що супроводжується педагогічно стимульованою мовленнєвою взаємодією педагога й учнів. Стимульоване полікультурне середовище запобігає інтерферуючим впливам, сприяє усвідомленню засвоєнню мовцем

з раннього віку двох і більше мов під керівництвом педагога – носія декількох мов, тобто біглога чи поліглога» [8, с. 13];

4) «актуальне полікультурне мовленнєве середовище – це максимально активна ініціативна взаємодія мовця з іншими учасниками спілкування - багатомовними мовцями; це занурення мовця в активну багатомовленнєву діяльність в обмеженому міжкультурному просторі (... міжнаціональні свята, залучення до виконання різнонаціональних обрядів, звичаїв, традицій; знайомство з національним одягом, посудом, їжею, етикетом і т. ін.)» [8, с.13].

На наш погляд, цю добре продуману класифікацію проф. А. М. Богуш все ж можна доповнити ще одним різновидом – стимульоване одномовне мовленнєве середовище як «організований процес навчання літературної мови у середовищі, де переважає функціонування нелітературних форм певної мови (діалектних, суржикових), «що супроводжується педагогічно стимульованою мовленнєвою взаємодією педагога й учнів». (Використовуємо у сформульованому визначенні слова А. М. Богуш з попередніх цитат).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отож мовне / мовленнєве середовище як багатогранне лінгвокультурне і освітнє явище є надзвичайно вагомим чинником розвитку особистості як у плані становлення її мовленнєвих якостей, так і формування національної свідомості та національної ідентичності. Спроба з'ясувати певні суперечності у термінологічному аспекті теми дослідження не забезпечує вичерпності порушеного питання і спонукає до подальших розвідок, практичного вивчення й аналізу ролі мовного/мовленнєвого середовища у формуванні мовної особистості учасників усіх ланок освітнього процесу.

Список використаної літератури

1. Батєвич Ф.С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень: Підручник/ К.: ВЦ «Академія», 2008. 240 с.
2. Григоренко Т. Роль освітньо-комунікативного середовища вназ у підготовці майбутніх вчителів-філологів. С.109-116. URL: http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/4792/1/rol_komunikativ_serred.pdf (дата звернення: 26.03.2021).
3. Федоренко Л.П. Методика розвитку речі дітей дошкільного віку: посіб. для уч-ся дошк. пед. училищ. М.: Просвещение, 1977. 239 с.
4. Захлюпана Н.М. Словник-довідник з методики української мови. Львів, ЛНУ ім. І.Франка, 2002. 250 с.
5. Батєвич Ф.С. Словник термінів міжкультурної комунікації. К.: Довіра, 2007. 205 с.
6. Орехова І.А. Языковая среда: попытка типологии. Гос. ин-т рус. яз. Информ.-учеб. центр. М.: Гос. ин-т рус. яз. им. А. С. Пушкина, 2003. 193 с.
7. Коротун О. Лінгводидактичне середовище як фактор ефективного засвоєння української мови іноземними студентами. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*, 2014. № 9 (Ч. 2). С.306–313.
8. Богуш А.М. Вплив полікультурного середовища на формування мовної особистості. *Гірська школа Українських Карпат*. Івано-Франківськ, 2017. № 16. С.11–14.
9. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). М.: ИКАР, 2009. 448 с.
10. Хом'як І. Роль середовища у формуванні мовленнєвої культури учнів/ *Наукові записки. Серія Мовознавство*. 2004. № 1. С.112–116.
11. Хом'як І. М. Характер орфографічних утруднень, викликаних мовленнєвим середовищем. *Наукові записки Національного ун-ту «Острозька академія»*. Серія Психологія і педагогіка. 2014. Випуск 29. С.26–29.

References

1. Batsevych, F.S. (2008). *Filosofia movy. Istoriia lnhvofilosofskykh uchen* [Philosophy of language. History of linguistic-philosophical students: Textbook]. Akademiia. [in Ukrainian].
2. Hryhorenko, T. *Rol osvithno-komunikativnoho seredovyscha vnz u pidhotovtsi maibutnikh vchyteliv-filolohiv* [The role of the educational and communicative environment of universities in the training of future teachers of philology], 109-116. [in Ukrainian]. http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/4792/1/rol_komunikativ_serred.pdf
3. Fedorenko, L.P. (1977). *Metodyka razvytiya rechy detei doshkolnoho vozrasta* [Methodology for the development of speech in preschool children]. Prosveshchenye. [in Russian].
4. Zakhliupana, N.M. (2002). *Slovyk-dovidnyk z metodyky ukrainskoi movy* [Dictionary-reference book on the methodology of the Ukrainian language]. LNU im. I.Franka, 250. [in Ukrainian].
5. Batsevych, F.S. (2007). *Slovyk terminiv mizhkulturnoi komunikatsii* [Dictionary of terms of intercultural communication]. Dovira. [in Ukrainian]. <http://terminy-mizhkult-komunikacii.wikidot.com/>
6. Orekhova, Y.A. (2003). *Yazykovaia sreda: popytkoia sreda: popytkoia tipolohyy* [Language environment: an attempt at typology]. Hos. yn-t rus. yaz. ym. A.S Pushkina. [in Russian].
7. Korotun, O. (2014). *Linhvodydaktychne seredovyshe yak faktor efektyvnoho zasvoiennia ukrainskoi movy inozemnyimi studentamy* [Linguodidactic environment as a factor of effective mastering of the Ukrainian language by foreign students]. *Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia*, 9 (Ch.2), 306–313. [in Ukrainian].

8. Bohush, A.M. (2017). Vplyv polikulturnoho seredovyshcha na formuvannia movnoi osobystosti [The influence of multicultural environment on the formation of language personality]. *Hirska shkola Ukrainskykh Karpat*, 16, 11–14. [in Ukrainian].
9. Azymov, E.H., & Shchukyn, A.N. (2009). *Novyi slovar metodycheskykh terminov y poniatyi (teoryia y praktyka obuchenya yazykam)* [New vocabulary of methodical terms and understanding (theory and practice of teaching languages)]. IKAR. [in Russian].
10. Khomiak, I. (2004). Rol seredovyshcha u formuvanni movlennievoi kultury uchniv [The role of the middle in the formulated culture of education]. *Naukovi zapysky. Seriiia Movoznavstvo*, 1, 112–116. [in Ukrainian].
11. Khomiak, I.M. (2014). Kharakter orfohrafichnykh utrudnen, vyklykanykh movlennievym seredovyshchem [The nature of the spelling difficulties, the vicious movement of the middle]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho un-tu «Ostrozka akademita». Seriiia «Psykhohiia i pedahohika»*, 29, 26–29. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 15.04.2021 р.

Стаття прийнята до друку 20.04.2021 р.

Nakonechna Larysa

PHD in Philology, Associate Professor

Department of Primary Education Pedagogy

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine

LANGUAGE ENVIRONMENT AS A PROBLEM OF SCIENTIFIC RESEARCH IN THE CONTEXT OF TEACHING A FUTURE TEACHER TO PROFESSIONAL ACTIVITY

Abstract. The article is devoted to the essence of the concept of «language environment» as a social phenomenon, one of the components of human living space, educational space of an educational institution, as well as a factor in the formation of language personality. The urgency of the issue is due to several factors, including the need to study the role of language environment in the formation of communicative competence of the student, as well as the effective preparation of future teachers for professional activities. The purpose of the publication is to outline the conceptual apparatus of research of the language environment in the context of preparing future teachers for professional activity. The author conducted an analysis of research on the problem; considered the directions of studying the language environment as a social phenomenon; clarified the conceptual meaning of a number of terms that comprehensively describe the language environment; identified and analyzed some controversial issues on this question; revealed the author's understanding of the definitions of «language environment» and «speech environment»; described the types of language environment in Ukraine. The research methodology is based on general scientific research methods such as comparison and generalization, analysis and synthesis, deduction and induction, methods of abstraction, classification, systematization. Thus, the language / speech environment as a multifaceted linguistic, cultural and educational phenomenon is an extremely important factor in the development of personality both in terms of the formation of its speech qualities and the formation of national consciousness and national identity.

Key words: language environment; speech environment; language personality; professional training; future teacher.